

Egy forradalom homiletikái

Útkeresési kísérletek a szószék válságában

■ KOVÁCS VIKTOR

Evangelikus Hittudományi Egyetem
doktorandusz, egyetemi lelkész
E-mail: kovacsviktor.lutheran@gmail.com

DOI: 10.61894/LP.2024.99.11.1

- **A tanulmány a szószék időről időre megtapasztalt válságának alaptapasztalatából kiindulva mutatja be Clyde E. Fant preaching cycle (a prédikálás ciklusa) elméletét. Majd lehetséges utakat keresve mutat be négy, az 1960-as évek második felében született homiletikai irányzatot: a Calvary Chapel és a felszabadításteológia homiletikáját, illetve az új homiletikát és a radikális homiletikát.**

Kulcsszavak: homiletika / Calvary Chapel / felszabadításteológia / új homiletika / radikális homiletika

John Stott úgy jellemezte az igehirdetést, mint hídépítést. De mi ez a bizonyos híd? A mindenkori prédikáció, a szószék és az igehirdető feladata, hogy „ne csak feltárja a bibliai szöveget, de egyúttal eljuttassa az üzenetet a mindenkori kulturális kontextussal formált embereknek” (CHO 2017, 39. o.). Ez pedig olyan folyamatos feladat, amelyet minden korban, minden földrajzi helyen és mindig az adott közösségekben kell végezni. Vannak azonban olyan események, korszakváltások, küszöbök, liminális idők és terek, ahol nem csupán ildomos és opcionális, de elengedhetetlen ez a feladat, sőt – adott esetben – kényszer. Úgy gondolom, hogy az internet, de főleg a közösségi média által átrajzolt társadalmunkban az egyház ilyen kényszerhelyzetben van homiletikai szempontból (is). Az igehirdetők nagy százaléka ma azt érzi, hogy valami nem működik, hogy „nem olyan, mint régen”, hogy valami másra, valami friss(ebb)re lenne szükség. Ez az érzés pedig véleményem szerint igencsak megalapozott. Ott van egészen egzakt példának a legfrissebb (2022-es) népszámlálás, amelynek adatai szerint drasztikusan csökkent azoknak a száma, akik vallásosnak és felekezethez tartozónak tartják magukat.¹ Éppen ezért extrém fontos, hogy azok a találkozási pontok, amelyek a nem vallásos emberek és az egyházi közösségek között megvalósulnak, üzenetértékűek lehessenek.

A legtöbb ember, aki a „szervezett” kereszténységgel találkozik, jó eséllyel valamilyen szakrális helyen (templomban, gyülekezeti házban, kápolnában, temetőben stb.) teszi. De még ha ez nincs is így, akkor is a legtöbb egyházi alkalom valamilyen rítus (liturgia) szerint történik, amelyek szinte elen-

¹ A népszámlálás vallási eredményei: 1. Válaszadók aránya és felekezeti megoszlása: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vizualizaciok/vallas/>. 2. A 2022-es népszámlálás adatait összefoglaló KSH-füzet. A vallási adatok a 14. „oldalon” található: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok/kiadvany/>.

gedhetetlen része a prédikáció/igehirdetés/szentbeszéd. Ez az esemény, amely az egyházi kommunikáció csúcsa – tekintve, hogy az evangéliumnak kell elhangoznia benne (viva vox evangelii), amelyben az Isten felvállalta, hogy ezen keresztül szólal meg (HAFENSCHER 2022, 31. o.) – az a tér, amely mind az egyháztagnak, mind pedig a „betévedők” számára a bibliai alapokon nyugvó, személyes üzenet hordozója lehet. Így hát fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon ez a fórum – közvetített tartalmában és jelenlegi formájában – mennyire alkalmas arra, hogy megszólítsa az embereket, és eljuttassa hozzájuk az evangélium üzenetét.

A prédikálás ciklusa²

Ha a szószék válságáról van szó, akkor az nem feltétlenül az igehirdetésnek mint műfajnak vagy mint önmagában értelmezett cselekménynek a válságát jelenti, hanem inkább a szószéknek vagy – provokatívabban megfogalmazva – az igehirdető(k)nek a válságát. Ez pedig nagy különbség. Ha a hívó ember meg van győződve Isten igéjének élő és ható mivoltáról,³ akkor felmerül a kérdés, hogy Isten igéje képes-e valaha is válságba kerülni... Ami viszont bizonyos, hogy Isten igéjével szemben az igehirdetője és maga a hirdetés, az ígét közvetítő, interpretáló prédikáció igenis válságba kerülhet és kerül újra és újra.

Tehát ebből a szempontból sem egyedülálló és különleges a kor és a helyzet a 21. század első negyedében. Amióta a könyvnyomtatás engedi, és a könyv tömegtermékké vált, folyamatosan jelennek meg (FANT 1977, 5. o.) egyházi szövegek arról, hogy a szószék, az igehirdetés vagy éppen az igehirdető válságban van. Ez nem érvényteleníti a ma helyzetét, csupán árnyalja. Sőt valójában a kiút keresésében is ez ad majd segítséget.

Clyde E. Fant *Preaching for Today* című könyvében frappánsan foglalja össze az igehirdetőknek és az igehallgatóknak a viszonyát, amely az ő olvasatában egy ciklikusan ismétlődő kapcsolati folyamat, amely mind az egyén, mind az egyes közösség, mind pedig a komplett kereszténység kapcsán felfedezhető és értelmezhető. Nem szükségszerűen és nem feltétlenül minden esetben és összes elemében érvényes módon, de nagy vonalakban mindenképp.

FANT hat pontot azonosít a prédikálás ciklusának elemeiként (1977, 10. o.):

1. Keresés (search)
2. Felfedezés (discovery)
3. Pezsgés (excitement)
4. Rutinná válás (routinization)
5. Unalmassá válás (boredom)
6. Kiábrándulás (disillusionment)

A szerző szerint ez az a hat fázis, amely elsősorban jellemzi az igehirdetők személyét és az ígéhez való viszonyukat, de részben a igehallgatókkal való kapcsolódást is.

² Az eredeti angol kifejezés (Clyde E. Fant): *preaching cycle*. A „preaching” szó az angolban jelentheti az prédikálást mint cselekvést és a prédikációt mint produktumot is. A szövegösszefüggésből én úgy értelmeztem meg a szerző szándékát, mint aki elsősorban a prédikálásra utal ebben a kifejezésben. Emellett azonban úgy érzem, hogy a szerző sokszor kihasználja ennek a kifejezésnek a kettős jelentését.

³ „Mert Isten igéje élő és ható, élesebb minden kétélű kardnál, mélyre hatol, az elme és a lélek, az ízületek és a velők szétválásáig, és megítéli a szív gondolatait és szándékait.” (Zsid 12,4)

A keresés (1.) folyamata az, amelyben az igehirdető (az aktuális válságra való reakcióként) keresi a mai hangot, hogy érvényesen tudja továbbadni a kapott üzenetet. A *felfedezés* (2.) fázisában rátalál valamilyen új metódusra vagy valamilyen, az eddigitől eltérő, adott esetben radikálisan új formára, amely hatékony eszközzé válik a szolgálatban. Ez a rátalálás átformálja magát az igehirdetőt is, aki ezáltal más állapotba kerül – ez a harmadik fázis, a *pezsgés* (3.) –, amelyben nem csupán effektív, de Istennek mind mélyebben elkötelezett szolgájává is válik. A *rutinná válás* (4.) idővel és a kialakuló vagy már meglévő hivatali pozíció okán szinte szükségszerűen érkezik, ami továbbvezet az *unalmassá váláshoz* (5.), amely az „így helyes”, „mi így szoktuk” körébe húzódik vissza. Végül jön a *kiábrándulás* (6.), amely az igehallgató és (kimondva-kimondatlanul) az igehirdető élménye is. E fázisban már a rutin sem működik, és az Úr szolgájából „tántorgó, erőtlen zsarnok” válik (FANT 1977, 11. o.). Ezt követően pedig jönnek azok, akik újra elkezdik keresni az igaz hangot, és a ciklus újraindul.

Fant szerint ez a ciklikusság, bár nem szükségszerű, de megfigyelhető az egyes igehirdetők szolgálatában, egy egyház/felekezet életében, illetve az egész kereszténység tekintetében is. Így ezek a kis személyes, illetve a nagy csoport- és egyházzintű ciklusok akár szinkronban vagy metszésben is lehetnek egymással, de egymástól teljesen önállóan és függetlenül is létezhetnek. E tanulmány szempontjából a nagy, a nyugati kereszténységet érintő ciklus kapcsán kell feltennünk a kérdést: vajon ma hol tartunk?

Nem „spanyolviasz”, hanem „hatvannyolc”

Ma is a szószék válságát éljük meg. Azonban, ahogyan fentebb megállapítottuk, ez nem először történik, és vélhetően nem is utoljára. A nagy korszakváltások mindig válságban születnek, amely ha nem is mindig természetes, mindenképpen logikus helyzet. Ilyen válság a középkor végének egyházi állapota, amely a reformáció bölcsője lett, illetve ma is ilyen válságot élünk meg. A szószék mai válságának (legalábbis az euroatlanti világban) hasonló az oka: az egyház nem talál hangot korának emberével. Ezt nehezíti tovább az a „hangzavar”, amelyet az internet megjelenése, a digitalizáció, a „közösségi média adventje” (WISE 2014, 22. o.) és a mesterséges intelligencia technológiai tempója okoz, amelyet a társadalom sem mentálisan, sem biológiailag, sem filozófiai és kapcsolati szinten nem képes lekövetni.

Ebben a zajban pedig az igazi hangot keresők (Lutherhez hasonlóan) szükségszerűen csak eretnekek lehetnek. Nem teológiai, hanem abban az értelemben, hogy hajlandóak kihívni az evangélium kommunikációjának régi, jól bevált és szeretett módszereit, azaz „akik a szent tehenet elhosszítják egy grillezésre, és levágják mindenki szeme láttára” (uo. 20. o.)

Vajon hol és mikor találhatunk a múltban, a mi korunkhoz legközelebb olyan helyzetet, amikor ilyen, de legalábbis hasonló válságot élt meg a nyugati kereszténység? Ez az az időszak volt, amelyre – kissé leegyszerűsítve és összefoglalóan – *hatvannyolcként* szoktunk utalni. A 20. század két világháborúja és az azt követő rock'n'roll-eufória a nyugati blokkban, illetve a keleti blokk rendszerszintű terrorja után általános kiábrándulás következett a társadalmi rendszerek szinte minden szintjén. A régebbi rendek már nemhogy inadekvátnak, de éppenséggel elviselhetetlennek tűntek, ami a keleti blokkban például a prágai tavaszhoz, a nyugatban pedig a diáklázadásokhoz, zavargásokhoz vagy a hippimozgalomhoz vezetett. De aztán mind a két blokk úrrá lett az eseményeken, amely keleten a bolsevik rendszerek konszolidálódását eredményezte, nyugaton pedig a kapitalizmus, az „egyediség” tömegcikkeinek fogyasztásába szublimálta a változás energiáit. Így lett 1968 egyrészt univerzális hivatkozási alap, másrészt „minden idők legmegragalmazottabb forradalma” (TAMÁS 2021, 51.

o.) – vagy egyszerűen csak eltagadták. Függetlenül attól, hogy a fenti három irány közül ki melyiket tartja igaznak vagy helyesnek, úgy tűnik, hogy „hatvannyolc” – radikális társadalmi átrendeződés által kiváltott válságként – nagyon közel áll a 21. század első negyedéhez, s így jó viszonyítási alap lehet, amely utat mutathat a ma igehirdetői számára is. Az akkori kereszténység (elsődlegesen a nyugati blokkban, de a keletihez több szempontból is szorosan kapcsolódva) kereste és megtalálni vélte mind az általános teológiai, mind pedig a specifikusan homiletikai válaszokat.

Ebben a tanulmányban négy olyan, a „hagyományos”⁴ homiletikára válaszképpen létrejött teológiai, illetve igehirdetési irányzatot vizsgálunk – röviden és összehasonlító módon –, amelyek „hatvannyolcban” születtek, és amelyek mind a mai napig élő módszertant és valóságot jelenthetnek a szószéken.

A „hatvannyolcban” született homiletikák

Az igaz szó, az evangélium hathatós kommunikációjának keresése mindig küzdelem. Ennek többek között oka, hogy pionírok, a keresők, a fentebb említett „eretnekek” számára nagyon nagy a kísértés, hogy az elhagyni kívánt régi kultikus kommunikációt újabb kulturális klisékkel helyettesítsék. Azonban mindig vannak olyanok, akik rájönnek arra, hogy a megújulás nem a régi hibák „update-elése” (FANT 1977, 12. o.).

Bár az alább felsorolt irányok – meglátásom szerint – sokban, sőt radikálisan is különböznek, mégis közös bennük a vágy az igaz hang megtalálására. És ebben a keresésben valami másra találtak. Ez a négy irányzat a Calvary Chapel, a felszabadítás teológiájának homiletikája, az új homiletika (New Homiletic), illetve a radikális („Isten halott” teológia) homiletika.

„Hagyományos” homiletika

„Túl komplex gondolatok. Túl sok analízis és kevés válasz. Túl formális és személytelen. Túl sok teológiai zsargon. Nincs elég illusztráció. Nem ad vezetést az elköteleződéshez és a cselekvéshez. Túl direktív. Általánosít. Eltéríti a hallgatót a valódi problémáitól.” – Ezeket a laikusoktól és egyházi személyektől érkező, a szószéket érintő vádak akár ma Magyarországon is megfogalmazhatta volna valaki. De ezek nem (csak) mai gondolatok: Gene BARTLETT (1952, 21–28. o.) és Reuel HOWE (1967) írta le őket a hagyományos igehirdetéssel, homiletikával kapcsolatban a múlt század közepén, illetve második felében (FANT 1977, 8. o.).

A fenti felsorolás nem egy konkrét homiletikai irányzat leírása, hanem a mindenkori válságban lévő szószék láttelepe, a Fant-féle ciklus hatodik (kiábrándulás), de legalábbis ötödik (unalmassá válás) stádiumában lévő prédikáció jellemzői. Amikor tehát a fenti négy homiletikai irányt az úgynevezett hagyományos homiletikával összehasonlításban értelmezzük, akkor itt a „hagyomány” nem az egészséges szokás vagy a megtartó tradíció értelmében szerepel, hanem ernyőfogalma mindannak, amihez képest szükséges a megújulás. Ebben az értelemben bármely kor (akár a „hatvannyolcas”, akár a mai, akár másik) válságban lévő homiletikája a „hagyományos” homiletika.

⁴ A „hagyományos” kifejezést a következő fejezetben definiálom.

Calvary Chapel, a kortárs evanglikál irányzat⁵

A Calvary Chapel (a továbbiakban: CC) mozgalom (Magyarországon: Golgota Keresztény Gyülekezet)⁶ története⁷ 1961-ben kezdődött, amikor egy huszonöt fős gyülekezet meghívta Floyd Nelsont lelkészének a Kaliforniai Costa Mesában.

A gyülekezet 1965-ben hívta meg (Nelson mellé) Chuck Smitht is pásztori szolgálatra. Smith gyülekezetépítési alapelve az volt, hogy mindenkit úgy kell elfogadni, ahogyan van, illetve a lehető legalacsonyabb belépési küszöböt kell megteremteni, hogy bárki könnyen tudjon kapcsolódni a gyülekezeti közösséghez, az alkalmakhoz és az igehirdetéshez is. Ennek megfelelően a gyülekezetben nem voltak öltözködési szabályok, kortárs könnyűzenét használtak, és szinte semmilyen kötött liturgikus rendet nem alkalmaztak az istentiszteleten.

Az akkoriban kibontakozó, majd viszonylag gyorsan elhaló hippimozgalom spiritualitásra fogékony fiataljai 1967-től tömegével áramlottak a Costa Mesa-i, majd az újonnan alakuló, egyre számosabb – magát felekezeteken kívülinek (non-denominational) tartó – CC-gyülekezetekbe. Rajtuk kívül pedig a tradicionális egyházak tagjai közül is számosan csatlakoztak, akik – saját bevallásuk szerint – „évekig csak félig-meddig hallgatták a litániákat, az értelmetlen latin szavakat vagy egy egoista prédikátor elcsépekliséit” (SMITH–STEVEN 2011, 27. o.).

Chuck Smith és a CC nagy erő homiletikai iránnyal rendelkezik, amely elsősorban formai szinten reagált a hagyományos igehirdetés sikertelenségére, hiányosságaira.

1. *Nyelvezet:* Friss, modern és hétköznapi nyelven szólaltak meg a prédikációk. Smithről mint igehirdetőről azt tartották, hogy „ugyanaz az ember a szószéken és a vacsoraasztalnál” (SMITH–STEVEN 2011, 29. o.).
2. Tartalmilag a lehető legegyszerűbb üzenetek szólalnak meg, amelyeknek *nagyon erős útmutató-tanító jellegük* van. Sok esetben a prédikáció (preaching) helyett a tanítás (teaching) kifejezést használják az igehirdetésre.
3. Az igehirdetések általában nagyon hosszúak, akár 1,5-2 órásk is lehetnek.
4. Téma prédikációk is előfordulnak, de főleg *lectio continuában elhangzó, akár több fejezetnyi textusra épülnek a tanítások*. Ezeket a textusokat a gyülekezeti tagok előre tudják, elolvassák otthon, a lelkész pedig ennek tudatában prédikál róluk vasárnap.
5. *Az igehirdetések erkölcsi, etikai tartalma alacsony*. A mozgalom kezdettől fogva óvakodott attól, hogy beleessen a „no movie, no dance, no smoke gospel”⁸ (SMITH–STEVEN 2011, 57. o.) hibájába.

A CC – homiletikai szempontból – formai megújulást hirdető és megélő mozgalom, amely a mai napig létezik. Az üzenetet tekintve a hagyományosnak mondható tartalmakat közvetíti, de mindezt radikálisan új, alacsony belépési küszöbű igehirdetésekkel. Érdekes, hogy a kortárs társadalomhoz való erős formai kapcsolódás ellenére nem képvisel határozott irányvonalat sem szociális, sem más társadalmi ügyekben.

⁵ A Calvary Chapel kapcsán megfogalmazott homiletikai alapelveket sok olyan egyházi közösség átvette, amelyek alapvetően evanglikál gyökerűek, de formailag nem a tradicionális értelemben vett evanglikál mozgalomhoz tartoznak. Ezért használom erre az irányzatra a kortárs evanglikál jelzõt.

⁶ <https://golgotabudapest.hu/rolunk/>. (Megtekintés: 2024. szeptember 17.)

⁷ <https://calvarychapel.com/history/>. (Megtekintés: 2024. szeptember 17.)

⁸ A világi szórakozást és az egészségtelen szokásokat, pl. a moziba járást, táncolást, dohányzást tiltó evangéliumi irányzat. – *A szerk.*

A felszabadításteológia homiletikája

A felszabadítás teológiája – tartalmi értelemben – szöges ellentéte a Calvary Chapelnek. Bár maga az irányzat az évtizedek alatt mindenhová eljutott, de születése és tartalmi alakulása is jól körülhatárolt földrajzi szempontból. Dél-Amerikában született az irányzat, amely mind a mai napig szorosan kötődik a kontinenshez. Nem véletlen, hogy az Argentínából származó Ferenc pápa is nagyon határozottan a felszabadításteológián alapuló kijelentéseket tesz. Gondolhatunk az *Evangelii Gaudium* apostoli buzdításra, amelynek felszabadításteológiai összefüggéseiről bővebben olvashatunk Roberto PUGGIONI kitűnő tanulmányában (2016). A felszabadítás teológiája szó szerint „hatvannyolcas”. A mozgalom szervezett színre lépése egyháztörténeti szempontból a II. latin-amerikai püspöki konferencia keretében történt, amelyet 1968-ban tartottak a kolumbiai Medellinben (GÁL é. n., 13. o.), ezért csak medellíni konferenciaként szokott rá hivatkozni az egyháztörténet.

A felszabadítás teológiájának jelentősége és azóta is tartó népszerűsége abban (is) gyökerezik, hogy nem elsősorban elméleti kérdésekkel foglalkozik, hanem a szegények szociális helyzetét, sorsát vizsgálja, és keresi, hogy az egyház mit tehet és – ami homiletikai szempontból még lényegesebb – mit mondhat erről a helyzetről. Kiindulópontja, hogy „közbenső időben” élünk, azaz abban a bizonyos „kis időben”,⁹ amely Jézus két eljövele között van. Ha a felszabadítás teológiájának kiindulópontját akarjuk meghatározni, akkor e „közbenső idő» szorongató élményének elemzéséből kell kiindulnunk” (BOFF é. n., 57. o.).

A felszabadítás teológiájának célja Isten Jézus által kijelentett országa, amelyet nem csupán eljövendő vagy éppen spirituális valóságnak tekint, hanem a jelen földi valóságban is értelmezhető társadalmi, ember és ember közti kapcsolati rendszernek. Ezen ország felszabadító üzenetének elsődleges fogadó közege pedig a Föld szegényei (PUGGIONI 2016, 234. o.). Az e felé irányuló megszentelődésnek „a társadalmi kapcsolatokban és a gazdasági, politikai és kulturális viszonyokban” (BOFF é. n., 124. o.) is alakot kell öltenie. A felszabadítás teológusai zászlóvivők, akiknek célja alternatív földi valóság létrehozása, amelyet mind egyéni, mind pedig társadalmi szinten „felszabadulásnak” neveznek. E célnak van alárendelve a felszabadítás teológiájának homiletikája is, amelynek jellemzői inkább tartalmi, semmint formai szinten ragadhatók meg.

Nem egyszerű meghatározni, hogy mi is a felszabadítás teológiájának homiletikája, illetve annak módszertani sajátosságai. Ennek oka, hogy a felszabadítás teológiájában az ortopraxison¹⁰ van a hangsúly, amely „előbbre való”, mint az ortodoxia (GÁL é. n., 18. o.). Hiszen a lényeg pont az, hogy ne csak „dumáljunk”, hanem tegyünk is valamit.

Mégis van néhány olyan jellemző, amelyet meg lehet fogalmazni a felszabadításteológia homiletikájával kapcsolatban:

1. *Kiindulópont:* „...a hirdetett Krisztus az elnyomottak között van” (LATIMORE 2022, 5. o.).
2. A tér, amelyben megszólal: a *jelen való világ*. A felszabadítás teológiájának igehirdetője nem a világtól való, hanem a *világban való megváltást* hirdet (CARVALHAES 2018, 670. o.).
3. *Mozgalmi jelleg:* Bátorítja az egyházat arra, hogy ne csupán a szegényeket tegye az egyház karitatív tevékenységének tárgyává, hanem szálljon szembe azokkal a rendszerekkel, amelyek új-

⁹ „Egy kis idő még, és nem láttok engem, de ismét egy kis idő, és megláttok engem.” (Jn 16,16)

¹⁰ Az „ortodox” kifejezés mellé állított fogalom, amely a helyes/igaz cselekvést jelenti.

ratermelik a szegénységet és piaci alapon folyamatosan kizsákmányolják a szegényeket (a szegénység strukturalista szemlélete; LATIMORE 2022, 5. o.).

4. *Nagyon erős közösségi jelleg:* Az igehirdetésnek nem szabad engednie, hogy a felszabadítás az individualizmus szemüvege által rövidlátóan eltorzuljon (uo. 10. o.), hanem hirdetnie kell, hogy az egyház mint közösség reagáljon a rendszerszintű társadalmi elnyomás közösségi traumájára.

Ilyen értelemben a felszabadításteológia homiletikája, bár katolikus alapokon nyugszik, a szó szoros értelmében „protestáns”, hiszen alapozíciója a szembenállás. A „tiltakozó szót pedig a szenvedés és a mértéktelen kizsákmányolás mondatja” (BOFF é. n., 116. o.) vele. E homiletika olyan szoros kapcsolatban van a gyakorlattal, hogy művelői nem feltétlenül a felszabadításteológia homiletikájaként hivatkoznak rá, hanem éppen fordítva: a felszabadító homiletika teológiájáról beszélnek (LATIMORE 2022, 5.o.).

Az új homiletika (New Homiletic)

Az új homiletika szintén a hatvanas években indult igehirdetői irányzat. Születési helye az Egyesült Államok. A hatvanas évek ellenkulturális forradalmának egyik alapvető rendszerkritikai alapérzüllete ihlette: baj van a hatalommal. „Az 1960-as és ’70-es évek a társadalmi forrongások időszaka volt: emberjogi mozgalmak, a Kennedy-gyilkosságok, Martin Luther King meggyilkolása, a vietnami háború, városi zavargások, a feminizmus megjelenése, politikai botrányok” (PÁNGYÁNSZKY 2007, 85. o.) mind-mind afelé mutattak, hogy a hatalom, illetve annak gyakorlása abban a formában, amelyben addig létezett, nem fenntartható, de legalábbis nagyon problematikus széles társadalmi rétegek szemében. A hagyományos értelemben vett autoritás kérdőjeleződött meg. És ez a megkérdőjeleződés nem állt meg csupán állami vagy éppen erőszakszervezeti szinten, hanem „minden autoritás gyanúsított lett” (CHO 2027, 41. o.). Mivel pedig az amerikai társadalom szemében az egyház a fennálló rend egyik alapintézménye volt, ezért az autoritással való szembenállás „gyanúba keverte” az intézményes egyházat is annak értékeivel együtt.

Ez nagyon nagy hatással volt az igehirdetésre. S bár a bibliai szövegek autoritása is megkérdőjeleződött, mégsem elsősorban az ige, hanem annak hirdetői, az igehirdetők, prédikátorok válságát eredményezte. Ami egészen eddig egyértelmű volt, kétségessé vált. Az egyházi autoritás okán szinte „bármí” megszólalhatott a szószékről, hiszen az egyháznak és képviselőinek, az igehirdetőknek és az igehirdetésnek is maga az egyházi hivatal adott megkérdőjelezhetetlen „tekintélyelvű alapot” (uo. 43. o.). Az alap, amely a gyülekezet számára minden esetben érvényessé tette az igehirdetést, megszűnt létezni. A megváltozott környezetben fel kellett tenni a kérdést: „Tudnak-e az igehirdetők alkalmazkodni a megváltozott társadalmi helyzethez úgy, hogy az igehirdetés üzenete elérjen hallgatóikhoz?” (PÁNGYÁNSZKY 2007, 132. o.).

Ez az őszinte kérdés nyitotta meg annak a lehetőségét, hogy az igehirdetéseket önmagukban (tartalmi és formai szempontok mentén) és rendszerszinten is vizsgálhassa az egyházi, teológiai közbeszéd. A *Prédikáció ciklusa* és a „*Hagyományos*” *homiletika* című fejezetekben felsoroltakon túl a túlzott igehirdető- és gondolat-központúság (idea-centered) fogalmazódott meg a hagyományos homiletikán alapuló igehirdetés legfőbb kritikájaként a későbbiekben új homiletikának elnevezett irányzat képviselői által. Ennek ellenpólusaként a hallgatóság- (gyülekezet-) és tapasztalat-központúság lett az új homiletika vezérlőelve.

Ehhez kapcsolódóan – Fred Craddock (vö. uo. 132–133. o.), Lucy Rose és más homiletikusok mentén – az alábbi homiletikai elvek és módszertan rajzolódik ki:

1. *Autoritás helyett partnerség.* „A kapcsolat a prédikátor és a hallgató között egyenrangú partnerség a hit communiójában, ezért a prédikációnak e két fél közötti párbeszédnek kell lennie.” (CHO 2017, 53. o.) Az igehirdető nem hatalmi pozícióból prédikál, hanem partnernek tekint a hallgatóságot, a gyülekezetet. Ebből fakadóan nem direkt és deduktív gondolatokat fogalmaz meg, hanem önkéntes részvételre hívja a közösséget, amelyben a kontextus a kiindulópont, így a prédikáció szükségszerűen induktív és indirekt. Az igehirdető és a közösség együtt alakítja az igehirdetést.
2. *Prédikátor-központúság helyett hallgatóságorientált homiletika.* „Miért ne lehetne vasárnap reggel visszamenni a korábban megtett induktív útra, és megnézni, hogy a hallgatók ugyanerre a következtetésre jutnak-e?” (Uo. 52. o.) Amíg a „hagyományos” homiletika nem számol (vagy legalábbis nem eléggé) az emberi hallgatás folyamatával, addig az új homiletika kiindulópontja a hallgatóság.
3. *Gondolat-központúság (logika) helyett élményszerű történet* (eventfulness, language event, Word event). A csupán logikai alapon íródott prédikáció arisztotelianus, tehát anakronisztikus és alapvetően idegen a Biblia világától.
 - a) Az új homiletika alapvető módszere és forrása nem csupán a leírt ige (textus), hanem a hallgatóság tapasztalata (kontextus). Sőt az igehirdetés inkább a hallgató saját tapasztalatának felidézése, megélése, semmint olyan tanítás, amely a bibliai szövegnek csupán a tudásanyagát közvetíti. A textus tulajdonképpen platform, amely a közös élmény keretét adja.
 - b) Ennek mentén a prédikáció nem épített konstrukció, hanem inkább élő organizmus, ahol a bibliai szövegek nem építőkövek egy mesterséges rendszerben, hanem inkább a mag, amely organikus módon fává nő az igehirdető és a hallgatóság közös eseményében. Hiszen a Biblia nem csupán az igehirdetés forrása, hanem maga is igehirdetés, amely igehirdetést terem.
4. *Narratív prédikáció.* A Biblia a maga általános és műfaji sokszínűségében rengeteg lehetőséget kínál a közös megélésre, nemcsak logikai, de érzelmi, esztétikai és egyéb dimenziókban is. Az új homiletika ezek közül is a történetekre, narratívákra helyezi a hangsúlyt, mert ezek nagyon jól kapcsolódhatnak a saját tapasztalatokhoz. A narratíva és a hallgató kapcsolata pedig elvezet magához a közösséghez való kapcsolódáshoz is.

Bár az új homiletika társadalmi folyamatok által indukált irányzat, de „intézményesen” mégsem tematizál olyan erősen társadalmi helyzeteket, mint ahogyan a felszabadításteológia homiletikája teszi, vagy az (ebben a tanulmányban nem tárgyalt) afroamerikai vagy a feminista teológia. Viszont tovább megy, mint a Calvary Chapel homiletikája, amely csupán formailag és nyelviileg újítja meg az istentiszteletet és a prédikációt. Az új homiletika ugyanis tartalmi szinten is reagál kontextusára. Nem csupán az üzenetet akarja fogyaszthatóbbá alakítani a hallgatóság számára, de magát az igehirdetést is együtt teremti vele egy új, hármas (textus-hallgatóság-igehirdető) tapasztalati kapcsolódás érdekében.

Radikális homiletika

A radikális homiletika szintén a hatvanas évek második felében induló irányzat, akárcsak az előző fejezetekben tárgyaltak. Teológiai forrása a radikális teológia, ezen belül is leginkább az „Isten ha-

lott” (God is dead) teológia. A radikális homiletika megértéséhez elengedhetetlen az „Isten halott” teológia rövid tárgyalása.

Az „Isten halott” kifejezésnek – amely eredetileg NIETZSCHÉTŐL származik (2017, 118. o.) – jelentős hatástörténete van nem csupán a filozófia vagy a társadalomtudományok, hanem a teológia területén is. Bár az egyházi közegben az elutasítás az általános és alapvető reakció erre a nagyon erős kijelentésre, de John T. Elson, a *Times* magazin vallási szerkesztője egészen radikális módon használta mind tartalmi, mind pedig formai tekintetben. A *Times* magazin 1966. április 8-án (nagyéjente!) megjelent számának borítóján fekete alapon piros betűkkel az a rendkívül drámai cím szerepelt: *Isten halott? (Is God Dead?)* Név nélkül közzétett elemző cikkében Elson – olyan neves teológusokra is hivatkozva, mint Bonhoeffer vagy éppen Kierkegaard – azt írta, hogy az „Isten halott” kifejezés teológiai használata nem a nietzschei értelem kritika nélküli beemelése, hanem ez a felforgató fogalom arra akar rámutatni, hogy az az istenkép, amelyet a kereszténység képvisel és hirdet, egyszerűen már befogadhatatlan széles tömegek számára. Elérkezett a vallás nélküli világ, amely „milliókat el is űzött Isten létezésének minden érzékelésétől”, vagy olyan életformába kényszeríti az embereket, amelyben „egyszerűen »túlságosan elfoglaltak« ahhoz, hogy Istennel foglalkozzanak”.

A cikkben „a jelenlegi »Isten halála« csoport” főalakjaként említett Thomas J. J. Altizer teológus-professzor szerint mindebből az következik: abban a szellemben kell prédikálni, hogy „minden, amit Istennek ismerünk, halott, és hogy ez a halál az evangélium, »a jó hír«” (SNIDER 2018, 609. o.). Altizer szerint az elvallástalanodó világ – mind a homiletika, mind a teológia és úgy általában az egyetemes kereszténység számára – nem csupán tragédia vagy kihívás, hanem lehetőség is az öndefiniálás revíziójára, illetve az üzenet, az evangélium újrafelfedezésére.

Ha a radikális teológiából táplálkozó homiletika tartalmi és módszertani sajátosságait össze akarjuk foglalni, akkor öt pontot, illetve összetevőt tudunk megfogalmazni.

1. Az „Isten halott” teológia
2. Dekonstrukció
3. Transzkontextualitás
4. Felszabadításteológia
5. Teopoezis

Az „Isten halott” teológia

Az „Isten halott” teológia homiletika felőli megközelítésének kulcsa az immanencia fogalma. Az irányzat képviselői az általuk végtelenen transzcendentálnak érzett (az embertől, magunktól radikálisan megkülönböztetett, „égben lakozó”), „hagyományos” istenképpel akarnak leszámolni. Ahogyan Christopher D. Rodkey megfogalmazta: „Krisztushoz hasonlóan nekünk is le kell mondanunk a transzcendenciáról, és hajlandónak kell lennünk a pokolba való leereszkedésre a valódi feltámadás keresése érdekében, ami magában foglalja a keresztény ateizmus gyakorlását is.” (SNIDER 2018, 610. o.) A radikális homiletika extrém módon immanens abban az értelemben, hogy a lehető legkevesebbet beszél direkt módon az Istenről, vagy akár aszketikus ateizmust is gyakorol. Ezzel bizonyosságot tesz a „Nagy Másmilyen”, avagy a Nagyon Különböző Isten „haláláról”. Fontos kitétel azonban, hogy az irányzat nem Isten konkrét távollétét feltételezi, hanem az Isten hiányának emberi tapasztalatáról beszél.

Dekonstrukció

A dekonstrukció mint (nem csak) szövegkritikai módszer alapvetően Jacques Derrida francia filozófushoz kapcsolódik. Bár maga Derrida is több definíciós lehetőséget¹¹ adott munkásságában, de alapvetően annak az általa monolitnak mondott platonista nyugati gondolkodást kritizálta, amelyben minden dolognak van „lényege”. Derrida szerint minden csak felépítmény, konstrukció, és a konstruálás szükségszerű, mert tulajdonképpen túlélési ösztön. Az ember pszichológiai jelentéskonstrukciókat alkot minden dologról („valami így vagy úgy van”) annak érdekében, hogy kezelni tudja az őt körülvevő világot. Pedig valójában – és ez is egy definíciós út – nincsen abszolút igazság, hanem csak az ott és akkor konstrukciója létezik. Amikor tehát szöveget olvasunk – akár a Bibliát –, akkor a szerző(k) belső konstrukcióját olvassuk. A szövegkritikának pedig alapvető feladata a szerző visszafejtése és ezáltal a szöveg dekonstrukciója.

A dekonstrukciónak azonban nem csupán magát a szerzőt kell visszafejtenie, ezáltal közelebb jutva a szöveg jelentéstartalmához, de – nagy részben, bár nem teljesen a szerző által – a szöveget torzító hatalmi struktúrákat, hierarchiát, autoritásokat is fel kell fednie. Az autoritással való általános szkepszisben erős hasonlóság mutatkozik a dekonstrukcióból táplálkozó radikális homiletika és az új homiletika között.

Homiletikai szempontból a dekonstrukció módszertanával a radikális homiletika 1. szembeszáll a valóság elnyomó formáival, 2. hangsúlyozza a Biblia retorikai erejét, 3. nyitottságra ösztönöz, 4. kiemeli az ellentanaság szerepét,¹² 5. etikus kommunikációra ösztönöz, 6. a homiletikai spiritualitás újjászületését javasolja, és 7. emlékeztet a prédikáció felforgató jellegére.

Transzkontextualitás

A radikális homiletika szerint az igehirdetés nem csupán az egyházban vagy éppen a keresztény felekezetek közötti és körükben érthető kommunikáció kell, hogy legyen, hanem a globalizált világban való prédikációnak szükséges és kívánatos kapcsolatba kerülni a társadalommal. Az igehirdetésnek minden esetben és elsősorban közteológiának (public theology) kell lennie.

A társadalomban való létből egyenesen következnek különbségek, hiszen minden közösség heterogén abban az értelemben, hogy a tagjai nem egyformák. Minél nagyobb egy közösség, annál nagyobb a sokszínűség. „A transzkontextuális hermeneutika elismeri azokat a különbségeket, amelyek életünket másokhoz és a körülöttünk lévő világhoz viszonyítva alkotják, ugyanakkor a szolidaritást és az identitást a különbözőség és a közös viszonyulás közepette találja meg.” (SNIDER 2018, 613. o.) Az igehirdetés feladata tehát az, hogy számoljon a különbségekkel, kezelje őket, de nem elsimítandó konfliktusforrásként, hanem értékként, sőt identitásképző tényezőként.

Felszabadításteológia

A radikális teológia – és így annak homiletikája is – nagyon erősen kötődik a felszabadításteológiához, és merít abból. Olyannyira, hogy CARVALHAES szerint „a felszabadítási teológiák és a radikális teológiák különböző szülőktől származó testvérek” (2018, 667. o.). Ez vezet vissza a fentebb kulcsfo-

¹¹ <https://plato.stanford.edu/entries/derrida/#Dec>. (Megtekintés: 2024. szeptember 17.)

¹² Ellentanaság (countertestimony): a szószékről az igehirdető minden esetben azt „kéri” a hallgatóságtól, hogy bízzanak benne, mivel az igehirdető tanúságtételének igaznak és megbízhatónak kell lennie (Jel 22,6). Azonban az elhangzó tanúságtétel tartalmazhat – akarva vagy akaratlanul – hamis állításokat. Ezért szükség van egy a dekonstrukció módszerét alkalmazó személyre, aki újra és újra kérdéseket tesz fel, kritikát gyakorol és törekszik az igazságra. Ő az úgynevezett ellentanus (vö. McCLURE 2008, 148. o.).

galomként megjelölt immanenciához. A radikális homiletika az üdvösséget – talán még a felszabadításteológiánál is radikálisabban – a társadalmi, politikai, gazdasági és ökológiai igazságtalanságtól (vö. McFAGUE 2013) való megszabadulásként értelmezi.

Dekonstrukcióval fel kell fedni az igazságtalanság struktúráit, majd pedig meg kell hálnia azoknak az „isteneknek”, amelyek a fogyasztói társadalmat, a neoliberalizmust, a nacionalizmust és az elnyomás egyéb formáit szolgálják. Különös tekintettel minden bináris gondolkodásra, amely csak fekete-fehérben lát mindent. Ugyanis a bináris gondolkodás – „vagy igen, vagy nem”; „csak így vagy csak úgy lehet” – szükségszerűen elnyomáshoz vezet. Márpedig a prédikációnak azok hangjának kell lennie, akik elnyomottak, akiket marginalizáltak, akik a periférián vannak. Így az igehirdetés a szolidaritás, a gyógyulás, a szeretet közvetítője kell, hogy legyen a felszabadult ember, a felszabadult közösség és egy igazságos világ felé vezető úton.

Teopoézis

Ha a radikális homiletikának van grammatikája, akkor az a teopoézis. A teopoézis nyelvileg az irodalom (és ezen belül is a líra) felé konvergál. Ez azt jelenti, hogy – szemben a rendszeres teológiával, amely tudományos módszerekkel akar Istenről elméleteket, dogmákat alkotni – a radikális teológia szerint a teológusoknak inkább a megélt tapasztalataik költői megfogalmazásán keresztül kellene megtalálni őt (vö. NICOL 2005). A radikális homiletika a megélt valóságot az isteni kinyilatkoztatás legitím forrásaként tekinti és kezeli. Ezzel pedig nem csupán kontextualizál vagy „új” forrást teremt vagy egy szövegírási, illetve retorikai módszertant preferál, hanem – az irányzat képviselői szerint – megment a metafizikába való meneküléstől, amely szükségszerűen visszavezetne a „Nagy Másmilyenhez”.

Ez a teopoetikus valóságtapasztalat azonban nemcsak az igehirdető, hanem az egész közösség tapasztalata kell, hogy legyen. A radikális homiletika teopoézise bevonja a gyülekezetet a szövegbe, és arra kéri a hallgatókat, hogy „hozzák elő a saját tapasztalataikat, rámutatva Isten lehetséges jeleire és jegyeire a mindennapokban. Ez megerősítené Isten végtelenségét anélkül, hogy tagadná az isteni nyomokat a testünkben és a világ porában.” (SNIDER 2018, 615. o.) Tehát a prédikáció célja nem a (közös) értelem találása, hanem (közös) értelem kreálása.¹³

A radikális homiletika tehát az immanens valósággal, minden dolgok konstruáltóságával számoló, a társadalmi és mindenfajta elnyomással szemben fellépő, az emberi különbségeket identitásképző értéknek tekintő, a másikhoz szolidaritással forduló homiletika, amelynek célja, hogy úgy beszéljen az Istenről és a megváltásról, hogy az mind az egyén számára, mind pedig szélesebb körben, akár össztársadalmilag is érthető, elfogadható és felszabadító legyen.

Összefoglaló táblázat

Az alábbi táblázatban – a teljesség igénye nélkül – megkísérlem összefoglalni a tanulmányban tárgyalt homiletikai irányzatok főbb állításait, útjait, formai és tartalmi jellemzőit a „hagyományos” homiletikával és egymással összehasonlításban.

¹³ „The purpose of the sermon is not to find meaning, but to make meaning.” (SNIDER 2018, 615. o.)

Tapasztalat: Széles társadalmi rétegek hagyják ott a hagyományos egyházakat.

Megfogalmazott homiletikai kritikák:

- A hagyományos egyháznak a társadalmi rend pilléréként betöltött szerepe és az igehirdető autoritása érvénytelenné vált.
- Az igehirdetés merevségének, sikertelenségének és elavultságának érzete.

Homiletikai irányzatok					
Homiletikai szempontok	„Hagyományos” homiletika	Calvary Chapel (kortárs evangélikál) homiletika	A felszabadításteológia homiletikája	Új homiletika (New Homiletic)	Radikális homiletika
A igehirdetés hídja/íve	Isten igéje a kiinduló- és érzékesi pont, függetlenül a kontextustól.	Isten igéje a kiinduló- és az érzékesi pont. Tartalmi egyszerűség és kortárs találkozás.	A kontextus a kiindulópont. Isten igéje az egyéni, de főleg a társadalmi felszabadulás forrása és eszköze.	A kontextus a kiindulópont, amely által megpróbálunk közös pontokat felfedezni, ami Isten igéjéhez vezet.	A kiindulópont a kontextus és a személyes valóság. A vágyott érzékesi pont az egyéni és társadalmi felszabadulás a transzformáció eredményeképpen.
Katalizátor		Formai elavultság, nyelvi érthetlenség	A szegények és elnyomottak szükségére	Az autoritás kritikája, a mindenkori ember igehallgatásának folyamata	Az Istenről szóló egyházi tanítás és kommunikáció elvérvénytelenedése
Formai és/vagy tartalmi megújulás...		Elsősorban formai	Elsősorban tartalmi	Formai és tartalmi	Elsősorban tartalmi
...és az ehhez tartozó teológiai súlypont		Alacsony belépési küszöb	Az igazságtalanság feldolgozása	Közösségi kontextus	Minden, amit tudni véltünk Istenről, érvénytelen.
Elvi homiletikai alap		A „csomagolás” fontossága, egyszerűsége	Mozgalmi jelleg, cselekvésre hívás, ortopraxis	A hallgatóság és az igehirdető nem hierarchikus kapcsolata, részvételi homiletika	Extrém immanencia, az valóság emberi tapasztalata mint a kinyilatkoztatás legitím formája
Homiletikai módszertan		Tartalmi kontinuitás a hagyományos homiletikával, csak egyszerű(bb)en és „modern” formában	A felszabadulás proklamációja, egyéni és közösségi aktivitásra hívás	A közösség kontextusából kiindulva „helyi”, kollektív üzenet közös megfogalmazása.	<ul style="list-style-type: none"> • „Isten halott” teológia • Dekonstrukció • Transzkontextualitás • Felszabadításteológia • Teopoézis
Társadalmi kapcsolódás		Gyenge kapcsolódás	Központi kérdés: az igehirdetés nem maradhat egyéni és társadalmi cselekvés nélkül.	Ha az adott közösség közös helyzete megkívánja. Erős a mindenkori hatalommal szembeni szkepszis.	Erős társadalmi kapcsolódás. Aktivizmus: az igazságtalanság felfedése és gyógyítása

Szubjektív konklúzió

A szószék válságában nem vagyunk „egyedül”. Nem az első és nem az utolsó alkalom, hogy a prédikáció ciklusa negatívra fordul. De nem vagyunk eszköztelenek sem. A hatvanas évek nyugati kiábrándultsága és talajvesztettsége nagyban hasonlít korunk globális tapasztalatához. Ennek mentén az akkori forradalomban született angolszász homiletikai irányzatok segíthetnek a ma igehirdetőinek fogódzót és utakat találni az szószék, az igehirdető, de legfőképpen az igehirdetés számára.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy feltétlenül mindent a magunkévé kell tenni vagy elköteleződni egyik vagy másik irányzat mellett, de azt igenis jelenti, hogy igehirdetői felelősség megismerni ezeket az „iskolákat” és reflektálni saját teológiánk és igehirdetői szolgálatunk kapcsán, feltéve a kérdést: Vajon tudnám jobban megszólítani a rám bízottakat? Reflektálok a környezetemre, a hallgatóságra, az emberekre, a világra, a valóságra? Minden eszközt megismertem és felhasználok, amely a rendelkezésemre áll?

Homiletics of a Revolution

Trying to Find a Way Forward Through the Crisis of the Pulpit

- ▶ **The following paper, based on the fundamental experience of the occasional crisis of the pulpit, presents Clyde E. Fant’s theory of the preaching cycle. In search of possible paths through this crisis, the author presents four homiletical movements that emerged in the second half of the 1960s: Calvary Chapel’s homiletics, the homiletics of liberation theology, New Homiletics, and radical homiletics.**

Keywords: homiletics / Calvary Chapel / liberation theology / New Homiletic / radical homiletic

Felhasznált irodalom

- BARTLETT, Gene E. 1952. The Preaching and Pastoral Roles. *Pastoral Psychology*, 3. évf. 21–28. o. <https://doi.org/10.1007/BF01762061>
- BOFF, Leonardo é. n. *Miatyánk. A teljes felszabadítás imája*. Ford. Bolberitz Pál. Ecclesia, Budapest.
- CARVALHAES, Cláudio 2018. Liberation Theology. In: Christopher D. Rodkey – Jordan E. Miller (szerk.): *The Palgrave Handbook of Radical Theology*. Palgrave Macmillan, Cham. 667–676. o. https://doi.org/10.1007/978-3-319-96595-6_44
- CHO, Kwang-hyun 2017. *Paul’s Community Formation Preaching in 1 Thessalonians. An Alternative to the New Homiletic*. Peter Lang International Academic Publishers, Bern. <https://doi.org/10.3726/b11578>
- ELSON, John T. 1966. Toward a Hidden God. *Time*, 87. évf. 14. sz. április 8. <https://time.com/archive/6629149/is-god-dead/>. (Megtekintés: 2024. szeptember 17.)
- FANT, Clyde E. 1977. *Preaching for Today*. Harper & Row, New York.
- GÁL Ferenc é. n. A felszabadítás teológiája. In: Leonardo Boff: *Miatyánk. A teljes felszabadítás imája*. Ford. Bolberitz Pál. Ecclesia, Budapest. 7–38. o.

- HAFENSCHER Károly 2022. *Beszélő Isten. Disciplina et ars praedecandi*. Magánkiadás, Budapest. (Istentisztelet-teológia 4.)
- HOWE, Reuel 1967. *Partners In Preaching*. Seabury Press, New York.
- LATIMORE, David 2022. The Homiletical Meditation of Liberation. *Homiletic Journal*, 47. évf. 1. sz. 3–10. o.
- MCCLURE, John 2008. Deconstruction. In: Paul Scott Wilson (szerk.): *The New Interpreter's Handbook of Preaching*. Abingdon Press, Nashville. 146–149. o.
- McFAGUE, Sallie 2013. *Blessed Are the Consumers. Climate Change and the Practice of Restraint*. Fortress Press, Minneapolis.
- NICOL, Martin 2005. *Dramatizált homiletika*. Ford. Percze Sándor. Luther Kiadó, Budapest.
- NIETZSCHE, Friedrich Wilhelm 2017. *A vidám tudomány. „La gaya scienza”*. Ford., jegyz., utószó Óvári Csaba. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.
- PÁNGYÁNSZKY Ágnes 2007. A homiletika története az Amerikai Egyesült Államokban a 20. században. 1–2. rész. *Lelkipásztor*, 82. évf. 3. sz. 82–85. o. 4. sz. 132–135. o.
- PUGGIONI, Roberto 2016. Pope Francis, Liberation Theology, and Social Global Justice. Some Elements for Discussion from the Apostolic Exhortation *Evangelii Gaudium*. *Exchange. Journal of Contemporary Christianities in Context*, 45. évf. 3. sz. 227–251. o. <https://doi.org/10.1163/1572543X-12341403>
- SMITH, Chuck – STEVEN, Hugh 2011. *The Reproducers. New Life for Thousands*. Calvary Chapel, Philadelphia.
- SNIDER, Phil 2018. Homiletics. In: Christopher D. Rodkey – Jordan E. Miller (szerk.): *The Palgrave Handbook of Radical Theology*. Palgrave Macmillan, Cham. 607–617. o. https://doi.org/10.1007/978-3-319-96595-6_40
- TAMÁS Gáspár Miklós 2021. Új kelet-európai baloldal. In: uő: *Antitézis*. Pesti Kalligram, Budapest. 33–70. o.
- WISE, Justin 2014. *The Social Church. A Theology of Digital Communication*. Moody Publishers, Chicago.